

Gods werk of mensenwerk?

Theologische mijmeringen bij liturgische creativiteit

Jos Moons SJ

Van de geestelijk verzorger wordt veel rituele creativiteit en flexibiliteit verwacht. Hij of zij moet voor verschillende groepen en gelegenheden een zinvol woord kunnen spreken en er zinvolle tekens en gebaren bij maken. Het eerste deel van dit boek geeft een indruk van de diversiteit van contexten, gelegenheden, en doelgroepen waarbinnen geestelijk verzorgers creatief en flexibel moeten of kunnen zijn. Creativiteit en flexibiliteit hebben echter twee kanten. Aan de ene kant bieden ze ruimte en vrijheid: de geestelijk verzorger zit niet vast aan vormen van vroeger en regels van instituten. Maar aan de andere kant leggen ze ook veel druk op geestelijk verzorgers: zij moeten steeds weer iets passends verzinnen. In deze bijdrage wil ik die creativiteit en flexibiliteit theologisch en spiritueel tegen het licht houden. We nemen een kijkje in het katholieke denken over sacramenten, waarin soms de neiging bestaat om de inbreng van de voorganger te beperken. Dan ligt de nadruk op het voltrekken van het sacrament; sacramenten werken uit zichzelf, of in jargon *ex opere operato*. Hiermee lijken creativiteit en flexibiliteit buiten beeld te verdwijnen. Toch zal ik betogen dat dit niet het geval is. Het zal blijken dat het *ex opere operato* een gezonde tegenhanger kan zijn van de negatieve kant van creativiteit en flexibiliteit, namelijk, de druk om telkens iets passends te moeten verzinnen.

Werkwoord of mysterie?

Taal zegt veel over hoe we over liturgie, sacramenten en rituelen denken.¹ Neem bijvoorbeeld de uitspraak: “Volgende week donderdag gaan we de viering voor de eerste communie maken.” In mijn tijd als parochiepastor in het Groene Hart kreeg ik geregeld dit soort mails. Ik werkte er in acht gemeenschappen, en er werden dan ook regelmatig eerste-communie-vieringen ‘gemaakt’ of gezins-kerstvieringen ‘in elkaar gezet’. Ik was natuurlijk welkom om mee te denken of wensen in te dienen, voegde

1 Anders dan rituelen, zijn sacramenten een kleine groep, welomschreven en sterk gereglementeerde liturgische vieringen. In een uitgebreidere bijdrage zou het goed zijn om precies te verkennen hoe deze drie begrippen samenhangen én zich van elkaar onderscheiden. Hier volstaat de algemene constatering dat beide behoren tot de brede categorie van liturgie.

de mailer er dan aan toe. Wie zo zijn woorden kiest, ziet liturgie als een werkwoord. Wij maken het. Dat schept ruimte voor creativiteit; we zitten niet vast aan regels en tradities en hoe het moet. Maar dat is niet het hele verhaal. Liturgie als werkwoord geeft ook druk. We moeten. We moeten iets verzinnen. En we moeten het waarmaken. Het is ‘onze viering’ – dat is nog zo’n uitdrukking – en dus onze verantwoordelijkheid. Als het niet aanslaat, hebben wij iets fout gedaan.

Daartegenover staat liturgie als gestolde overlevering die juist als zodanig Gods genade bemiddelt. Ooit stroomde het en probeerde men dingen uit maar die fase ligt achter ons. Rituelen moet je niet uitvinden, maar uitvoeren. Het is als een kunstwerk waar je niet eigenwijs aan moet prutsen. Beter is het om het eerbiedig en nederig te ontvangen. Je mag je eraan overgeven. Deze visie domineert op priesteropleidingen en in kathedralen; ze wordt vaak als de officiële rooms-katholieke visie op de liturgie gepresenteerd. Je hoort haar terug in uitdrukkingen als de objectiviteit van de liturgie en in het gebruik van het woord heilig: heilige eucharistieviering. Die objectiviteit sluit de creatieve subjectiviteit van de kerkganger of voorganger uit. De officiële toelichting in het rooms-katholieke Altaarmissaal schrijft dat expliciet voor: “De priester dient echter voor ogen te houden dat hij dienaar is van de heilige liturgie en dat het hem niet is toegestaan in de viering van de Mis zelfstandig iets toe te voegen, weg te laten of te veranderen” (Nederlandse Bisschoppenconferentie, 2008, nr. 24). En de verwijzing naar het heilige trekt ons naar het goddelijke, voorbij onze menselijke wensen. Opvallend is ook hoofdlettergebruik, zoals in het werkstuk van een seminarist dat ik onlangs moest evalueren en waarin voortdurend ‘Liturgie’ geschreven werd, ook als het halverwege een zin stond.

In beide visies is beleving van groot belang, maar ze wordt op heel verschillende wijze bemiddeld. In het ene geval is er ruimte voor beleving omdat wij die zelf met onze creativiteit mogelijk gemaakt hebben. In het andere geval wordt juist het omgekeerde gezegd: juist door je over te geven aan het ritueel in haar voorgeschreven vorm, ga je met verloop van tijd haar rijkdom ervaren en verstaan; dat is het mysterie van de liturgie (De Clerck, 2010).

Ex opere operato?

Deze twee visies op liturgie thematiseren op een nieuwe manier een oude vraag, namelijk die naar de werkzaamheid van sacramenten, liturgie en rituelen. Werken rituelen omdat ze precies toegesneden zijn op de mensen die eraan deelnemen: hun mentale mogelijkheden, hun levenservaringen van dit moment, ...? In dat geval speelt de inbreng van de voorganger een

grote rol, want op haar of hem rust de verantwoordelijkheid om voor de werking te zorgen. In de scholastieke periode noemde men dat *ex opere operantis*, dat wil letterlijk vertaald zeggen: vanwege het werk van degene die werkt. Rituelen werken dus vanwege de inspanning van de voorganger. Of werken rituelen omdat we de voorschriften volgen, waarbij we uiteraard proberen dat zo te doen dat de geest van de voorschriften en de dynamiek van de liturgie erin tot uitdrukking komt? Dan ligt de nadruk op de kracht van het ritueel. De scholastieke term daarvoor is *ex opere operato*, letterlijk vertaald: vanwege het werk dat gewerkt is.

In het kader van theologische en spirituele reflectie is het belangrijk om een stap verder te gaan door God (of vager: het spirituele) erbij te betrekken. Dat leidt tot het volgende soort vragen: zegent God onze inspanning om er wat van te maken? Hoopt God dat wij, net als Hij, creatief zijn en zoeken hoe we mensen kunnen aanspreken, en bekrachtigt hij dat creatieve zoeken? Of kent God onze creatuurlijke beperktheid – wij zijn God niet – en wil Hij ons niet te veel belasten? En zegent Hij daarom toch wel wat er gedaan wordt? Deze vragen hebben door de tijden heen steeds opnieuw geklonken weer geklonken door de tijden heen (Martos, 2001, pp. 3-144). Of scherper gezegd: steeds weer dwongen historische ontwikkelingen de kerk om deze vragen te stellen. Het waren geen oninteressante en voor het overige wat tandeloze, salontheologische vragen, maar juist prangende vragen waarbij veel op het spel stond. Ze waren niet te ontwijken.

Bijvoorbeeld in de loop van de vierde eeuw, in de context van de gigantische transformatie van het christendom van vervolgd godsdiens tot staatsgodsdiens. De vervolgingen hadden er niet om gelogen. Sommige christenen waren bezweken voor het voorstel – en de dreiging die dat voorstel omgaf – om hun geloof af te zweren en de keizer te vereren. De indrukwekkende film *Silence* (Scorcese, 2016), die het even indrukwekkende, gelijknamige boek van de Japanse schrijver Shusaku Endo (1966) verbeeldt en dat zich afspeelt in het 17^e-eeuwse Japan, geeft een inkijkje in zowel de verscheurdheid als de moed waarmee dat gepaard gegaan moet zijn. De jonge christelijke gemeenschap van de vierde eeuw kwam voor de grote vraag te staan wat deze geloofsafval betekende voor het doopsel. Stel dat iemand het overleefde en zich weer bij de kerk wilde voegen. Moest hij of zij dan opnieuw gedoopt worden? Ook priesters hadden lang niet altijd standgehouden. Wat betekende dat voor de sacramenten die ze bediend hadden tijdens hun afvallige fase? Moesten die opnieuw? Het antwoord op de eerste vraag was: nee, er was geen nieuwe doop nodig. Dat had te maken met de visie op het sacrament. Het werd geduid als een zegel, dat wil zeggen: iets wat je één keer krijgt en dat je kenmerkt, als met

een brandmerk, als horend bij God en bij de kerk. Dat zegel is sterker dan menselijke keuzes. Of theologischer gezegd: God komt niet op zijn besluit terug om ons te erkennen als zijn mensen. Dat is overigens ook de reden dat je je tegenwoordig wel kunt uitschrijven uit de kerk, maar dat ontlopen en uitschrijven uit het doopboek niet kan. Hier begint al iets duidelijk te worden over de werkzaamheid van sacramenten: ze wordt in God gelokaliseerd, en Gods ja blijft ja.

Het antwoord op de tweede vraag was opnieuw: nee, die sacramenten die bediend waren door afvallige priesters moesten niet opnieuw. Nochtans was het argument van hen die dat anders zagen sterk. “Die priesters kunnen niet geven wat zij niet hebben”, luidde hun argument. Of in de vorm van een vraag: “Als priesters niet bij de kerk horen en hun keuzes geen blijk geven van de heilige Geest, hoe kunnen ze dan in de doop de Geest schenken (of beter: doorgeven) en mensen verwelkomen in de kerk?” Deze benadering lijkt overtuigend, en is tegelijkertijd absurd. Het uitgangspunt dat je alleen kunt (door)geven wat je zelf hebt, leidt tot een onmogelijke situatie, want ook los van geloofsafval is het maar de vraag, wie er voldoende Geest heeft om te dopen en de Geest door te geven. Is er een mens die ooit kan claimen dat hij in voldoende mate de Geest bezit? De *common sense* van de meerderheid, die zei dat we beter kunnen uitgaan van Gods goedheid dan van de mens, won het, maar niet zonder hevige strijd. De grote Augustinus (354-430), topredenaar aan het keizerlijke hof en later, nadat hij christen was geworden, bisschop van Hippo, speelde een belangrijke rol in deze ontwikkeling. Concreet betekende deze uitkomst dat vooral het ritueel benadrukt werd, niet de voorganger. Die manier van denken kreeg later de naam *ex opere operato*.

Vaticanum II

Dit idee van *ex opere operato* verhoudt zich kritisch ten opzichte van de moderne voorkeur voor creativiteit (die overigens niet alleen voorkeur maar voor een deel ook noodzaak is). Het stelt onze moderne neiging ter discussie: overschatten we onszelf niet? Heeft het ritueel niet zélf een kracht – Gods kracht, spirituele kracht – die toch haar heilzame werk wel doet? Wie zich aan deze al te drieste conclusie waagt, vergeet dat het axioma *ex opere operato* een antwoord is op een specifieke vraag over de werkzaamheid van sacramenten die ontstond in een specifieke context. Het ging eigenlijk niet over creativiteit maar over heiligheid, en met name over het gebrek daaraan. In andere contexten speelden andere vragen, en werden andere afwegingen gemaakt.

Zoals in de context van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), dat – in het spoor van de Liturgische Beweging – ernaar streefde om

kerkgangers meer bij de liturgie te betrekken. Hier was de kwestie niet heiligheid, maar de afstand tussen wat er op het priesterkoor aan het altaar gebeurde enerzijds, en wat mensen in de kerk deden anderzijds. Terwijl de priester ‘zijn ding deed’, kon je als kerkganger rustig je rozenkrans bidden of te biecht gaan bijvoorbeeld. Om dat te veranderen en gelovigen meer bij de viering te betrekken door wat “volledige, bewuste en actieve deelname” heette, stelde het Concilie meerdere maatregelen voor, met name catechese van de gelovigen en betere opleiding van voorgangers. Bovendien moest de voorgeschreven liturgie zo vereenvoudigd worden dat haar logica duidelijker werd.²

Rond de tijd van het Concilie leidde dat nieuwe accent op de daadwerkelijke deelname aan de liturgie van de kerkgangers tot een golf van creativiteit. De anekdotes uit mijn tijd als parochiepastor waarmee ik deze bijdrage begon, ademen de sfeer van die tijd. Die creativiteit was officieel niet toegelaten – de conciliaire constitutie over de liturgie *Sacrosanctum concilium* (1963) was er heel duidelijk over – maar ondertussen plukken we er nog steeds de vruchten van. De meeste Eucharistische gebeden in het officiële missaal zijn voortgekomen uit lokale initiatieven, onder andere in Nederland. Zo schreef de toentertijd jonge Augustijn Joop Smit het eucharistische gebed dat nu – met wijzigingen – als Eucharistisch gebed V deel is van het Altaarmissaal, vaak met de verwijzing naar ‘De Boskapel’.

Hier klonk de oude vraag naar de werkzaamheid van liturgie anders dan in de tijd van Augustinus. De vraag ging niet over heiligheid maar over vorming en vormgeving. Ook het antwoord klonk anders. Nu lag de nadruk wél, óók, op onze inspanning. Niet de inspanning van de heilige voorganger, maar de inspanning van de beter gevormde voorganger, en daarnaast ook de beter gevormde leek en de beter vormgegeven liturgie. De vraag of er ook theologische en spirituele grenzen zitten aan het creatieve proces – naast de grenzen die de kerkelijke leiding trekt – brengt ons terug bij de situatie en de vraag waarmee ik deze bijdrage begon.

Terug naar nu

De sterke ontkerkelijkheid van de laatste jaren heeft de vraag naar de werkzaamheid van de liturgie opnieuw actueel gemaakt. We vragen ons als kerk af hoe we vaak half-kerkbetrokken gelovigen zinvol en vruchtbaar de sacramenten kunnen laten vieren. Bijvoorbeeld, moeten we bij

2 Zie Constitutie over de heilige liturgie *Sacrosanctum concilium* (CS). Actieve deelname wordt onder andere genoemd in SC 14, vgl. SC 11 en 48. De vorming van de voorgangers wordt besproken in SC 14-18; die van de gelovigen in 14 en 19. De vereenvoudiging: zie SC 21, waar het expliciet verbonden wordt met het vergemakkelijken van actieve deelname. Voor een goede inleiding en achtergrond, zie Ferrone, 2007.

huwelijksvieringen vasthouden aan twee bijbelse lezingen, of kunnen we ook een alternatieve eerste lezing toestaan? Het officiële antwoord luidt dat zoiets als een alternatieve lezing niet kan, maar in hun pastorale praktijk staan priesters en diakenen het vaak wel toe. Op een nog weer andere manier bovendien is de vraag naar de werkzaamheid van rituelen actueel vanwege de multireligieuze en ook niet-religieuze context waarbinnen geestelijk verzorgers vaak werken. Hoe kunnen voorgangers en geestelijk verzorgers rituelen zo vormgeven en vieren dat de aanwezigen, met al hun diversiteit, deze als zinvol en vruchtbaar beleven? Wat is op dit moment een goed antwoord op de oude vraag?

Voor mij aan een begin van een antwoord te wagen, zou ik willen onderstrepen dat we het ons moeten gunnen om te zoeken naar dat antwoord. De geschiedenis – waaruit ik slechts twee momenten gelicht heb – toonde dat de vraag naar werkzaamheid steeds weer gesteld is, in steeds wisselende omstandigheden, met steeds wisselende antwoorden. Vooruitlopend op een meer gerijpt antwoord, stel ik alvast twee gedachten voor.

Ten eerste denk ik dat we onszelf niet moeten overbelasten. We geloven in een grotere dragende en inspirerende kracht, of we die nu expliciet God: Vader, Zoon en Geest noemen, of eerder spiritueel; het goddelijke licht in de ziel van de mens, of op nog een andere wijze. Er is een grotere werkelijkheid die rituelen draagt en daarmee hangt niet alles van mensen af. Niet van onze heiligheid, zo leerde de vroege kerk, en niet van onze creativiteit, zo zou de les voor onze tijd kunnen luiden. Je kunt niet geven wat je zelf niet hebt, is maar één kant van het verhaal. Op dezelfde manier is de moderne uitspraak dat de pastor zelf zijn of haar instrument is ook maar één kant van het verhaal. Er is nog een andere kant, namelijk Gods kant. Deze andere kant zou tot enige ontspanning mogen leiden – en daarmee raak ik kort aan de spirituele implicaties van deze reflectie: geloven in God verlicht de druk op mij; naast werken is er immers ook genade.

Toch werkt volgens het christelijke denken juist genade niet alleen ondanks mij, maar ook door mij; dat is het principe van de incarnatie. (Dat kun je overigens ook zeggen in termen van de heilige Geest; dan is het het principe van inwoning.) Daarom denk ik ten tweede dat mijn en onze inspanning, bijvoorbeeld in de vorm van creativiteit, wel degelijk belangrijk is. Een voorganger die rustig spreekt en warmte uitstraalt, doet mensen meer dan iemand die kil en gehaast spreekt. Tekens die mensen verstaan, werken beter dan tekens die mensen vreemd zijn. In een multireligieuze context is de vervreemding rondom teken-taal scherper. Ook in de context van pastorale zorg voor mensen die fysiek of anderszins beperkt zijn is een aanpassing van rituelen, waarbij een priester of geestelijk verzorger

niet wordt uitgeschakeld maar ingeschakeld, deel van de weg vooruit. De persoon van de pastor doet ertoe.

In dit verband is het belangrijk de reeds aangehaalde post-conciliaire liturgische hervormingen in herinnering te roepen. Door middel van catechese, vorming en de vereenvoudiging van de rituelen werd de voor-conciliaire liturgische vervreemding bestreden. Met andere woorden: er werden inspanningen gedaan om ervoor te zorgen dat mensen beter mee konden doen. Hier blijkt juist de traditie, die vaak om *ex opere operato* draait, bezorgd om het *opus operantis*. De genade werkt mede dankzij het werk van voorganger en kerkganger.

Conclusie

Vanuit een christelijk perspectief zijn rituelen op een dubbele wijze Gods werk: God werkt door het mensenwerk heen én God werkt ondanks het mensenwerk. Dat dubbele doet denken aan wat ik ook vanuit pastorale gesprekken ken. In mijn spirituele familie – de Ignatiaanse – ligt enerzijds grote nadruk op de begeleider. Hij of zij heeft de taak om goed te horen waar er dingen bewegen in de ziel, daar goed naar te luisteren, er goede vragen bij te stellen, en er eventueel goed advies bij te geven. Dat is een grote verantwoordelijkheid die niet licht opgenomen moet worden en die serieuze training en supervisie rechtvaardigt (of zelfs veronderstelt). Anderzijds is er in mijn traditie grote eerbied voor wat Ignatius van Loyola de directe omgang van schepper en schepsel noemt. De begeleider moet niet in de weg lopen door Gods taak over te nemen. Hij of zij faciliteert slechts die omgang. Hier past een zekere ontspanning en nederigheid. De pastor hoeft niets op te lossen en hoeft ook niet te redden (Moons, 2019).

De parallel met de werkzaamheid van rituelen is duidelijk. Ik geloof dat God ook daar werkt door de voorganger of geestelijk verzorger en door hoe zij rituelen vormgeven. Dat is een grote verantwoordelijkheid. En anderzijds ‘redt God zich wel’ en schrijft Hij recht op kromme wegen. Het ‘succes’ van een gesprek en ritueel hangt evenveel en even weinig van mij af. Wat mij betreft zijn wij Gods medewerkers, en als dat teveel gevraagd is – en dat is het altijd – vult God gracieus aan wat ons ontbreekt.

Referenties

- De Clerck, P. (2010). *De liturgie begrijpen*. Acco.
- Endo, S. (1966). *Silence*. Peter Owen Publishers.
- Ferrone, R. (2007). *Liturgy. Sacrosanctum Concilium (Rediscovering Vatican II)*. Paulist Press.
- Martos, J. (2001). *Doors to the Sacred. A Historical Introduction to Sacraments in the Catholic Church*. Liguori Publications.
- Moons, J. (2019). *De kunst van geestelijke begeleiding. Een praktijkboek in ignatiaans perspectief*. Berneboek.
- Nederlandse Bisschoppenconferentie (2008). *Institutio Generalis Missalis Romani. Algemeen Statuut van het Romeins Missaal* (verbeterde derde druk). NRL Liturgische Documentatie.
- Scorsese, M. (2016). *Silence*. SharpSword Films.
- Tweede Vaticaans Concilie (1963). *Sacrosanctum Concilium. Over de heilige liturgie*. Gooi & Sticht.